

УДК 130.1 + 37. 035. 6

Трансiсторичнi смисли української традицiї в орієнтирах сучасного національно-патріотичного виховання

THE TRANSHISTORICAL MEANINGS OF UKRAINIAN TRADITION IN THE GUIDELINES OF MODERN NATIONAL PATRIOTIC EDUCATION

БЕРЕЖНИЙ Леонід – аспірант кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, вул. Алчевських, 29, м. Харків, 61002, Україна

BEREZHNYI Leonid – PhD student of the Department of Philosophy, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 29, Alchevskih street, Kharkiv, 61002, Ukraine

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3047-160X>

DOI <https://doi.org/10.54891/2786-7013-2024-1-6>

Анотація. Статтю присвячено аналізу історичних підвалин та теоретичних основ формування дієвих засад сучасного національно-патріотичного виховання в опціях війни і миру. Особливу увагу приділено виявленню внутрішньої діалектики та трагізму самоствердження української ідеї в часи поневолення та колонізації. У статті доведено, що навіть коли українська інтелігенція, намагаючись балансувати між Сходом та Заходом, не могла визначитись із національними пріоритетами, розділяючи Україну між московитами та польською шляхтою, провідна роль збереження й передачі національних смислів покладалася на народну творчість, яка навіть крізь віки зберегла свої творчі потенції й силу ініціативи. Доведено, що героїчні епоси містять переживання культурних і соціальних травм, а також глибоко філософські розмірковування про силу національного характеру, здатність до самопожертви заради Батьківщини. Автор виказує сподівання, що це дозволить не тільки з'ясувати фактичне значення історико-культурної складової в стратегіях національно-патріотичного виховання, але й здійснити методологічну процедуру розрізнення дієвого та апелятивного патріотизму у практичній площині, що дозволить розробити комплексну програму актуалізації трансiсторичних смислів національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання у сучасних освітніх практиках. Безперечно, використання евристичного потенціалу національної традиції у якості орієнтирів для розробки теоретико-методологічних засад патріотичного виховання потребує критичної рефлексії досвіду їх теоретичного осмислення у проблемному полі філософії освіти та філософської антропології. Це дозволить виявити патології та мінімізувати ризики реанімації практик тоталітаризму у вихованні патріотів. Виявлені особливості та специфіка здійснення національно-патріотичного виховання у воєнний час, дозволять здійснити перехід від політики обов'язку до політики відповідальності. Зазначено, що не останню роль відіграє актуалізація семантик героїзації, мілітаризації та формування позитивного топосу військовослужбовця.

Ключові слова: теорія, смисли, національно-патріотичне виховання, нація, ментальність, війна, національна ідея.

Summary. The article is devoted to the analysis of the historical foundations and theoretical foundations of the formation of effective foundations of modern national-patriotic education in the contexts of war and peace. Particular attention is paid to revealing the internal dialectic and tragedy of the self-assertion of the Ukrainian idea during the times of enslavement and colonization. The article proves that even when the Ukrainian intelligentsia, trying to balance between East and West, could not decide on national priorities, dividing Ukraine between Muscovites and the Polish nobility, the leading role of preserving and transmitting national meanings was assigned to folk art, which even through the ages has preserved its creative potential and the power of initiative. It has been proven that heroic epics contain experiences of cultural and social traumas, as well as deep philosophical reflections on the strength of the national character, the ability to sacrifice for the sake of the Motherland. The author hopes that this will allow not only to find out the actual significance of the historical-cultural component in the strategies of national-patriotic education, but also to carry out a methodological procedure for distinguishing effective and appellate patriotism on a practical level, which will allow developing a comprehensive program of actualizing the transhistorical meanings of national-patriotic education and military-patriotic education in modern educational practices. Undoubtedly,

the use of the heuristic potential of the national tradition as a guide for the development of the theoretical and methodological foundations of patriotic education requires a critical reflection of the experience of their theoretical understanding in the problematic field of the philosophy of education and philosophical anthropology. This will make it possible to identify pathologies and minimize the risks of resuscitation of totalitarian practices in the education of patriots. The identified features and specifics of the implementation of national-patriotic education in wartime will allow the transition from the policy of duty to the policy of responsibility. It is noted that an important role is played by the actualization of the semantics of heroization, militarization and the formation of a positive topos of a serviceman.

Key words: *theory, meanings, national-patriotic upbringing, nation, mentality, war, national idea.*

Вступ. Виклики сьогодення перш за все пов'язані з протистоянням українського народу військовій агресії РФ, спонукають до ревізії засадничих принципів та фундаментальних основ співіснування людства на засадах співвідповідальності. У зв'язку з чим варто зауважити, що патріотизм є однією із базових цінностей людської цивілізації. Вже стародавні греки розуміли мету виховання як формування громадянина-патріота. Навіть існує легенда, що коли славнозвісного Геродота запитали чому він живе у такому маленькому місті, то він відповів, що коли він поїде звідти, то воно стане ще меншим. Безперечно, як славний патріот він не може цього допустити. Така відповідь, якої можливо ніколи й не було, порушує питання феномену Батьківщини у локальних і глобальних контекстах, апелює до дієвий патріотизм, роль традиції, історичної пам'яті та уроків історії у формуванні сучасних стратегій національно-патріотичного виховання. Звернення до дослідження національно-патріотичних смислів української традиції дозволить виявити генетичні зв'язки української національної ідеї з ідеєю Європи, визначити євроінтеграційні процеси в сучасній українській освіті та культурі, їх відповідність засадничим гуманістичним принципам ЄС.

Аналіз останніх досліджень. Актуальність проблеми національно-патріотичного виховання є незаперечною і за сучасних воєнних викликів посилюється як з боку держави, так і кожного пересічного українця, стає незаперечним пріоритетом серед дослідників та практиків освітнього процесу. Особливо слід відзначити науково-практичні розвідки І. Бежа, у яких тема формування патріотизму та національного й громадянського виховання є наскрізною. Також заслуговують на увагу праці І. Кучинської, присвячені проблемам виховання громадянськості в Україні; К. Чорної та О. Сухомлинської, авторці належить розробка концепції громадянського виховання особистості; П. Ігнатенка – визначено психолого-педагогічні та етнічні аспекти; ґрунтовний аналіз еволюції феномену патріотизму в загальноєвропейських контекстах наявний у працях Ю. Івченко. Проблема ментальності, національної ідентичності, специфіки культурної та політичної нації, культурних чинників державотворення підіймається у працях Є. Бистрицького, Р. Зимовця, М. Култаєвої, С. Пролесєва, М. Поповича, Н. Радіонової.

Мета статті – виявити евристичний потенціал української культурної традиції, розкрити трансісторичні смисли національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання, запропонувати шляхи й можливості їх актуалізації та практичної реалізації у стратегіях національно-патріотичного виховання в контекстах війни та миру.

Виклад основного матеріалу. Військова агресія РФ, головною метою якої є знищення сильної, потужної та незалежної України, у суспільній свідомості українців стверджує думку, що наша країна сьогодні переживає не найкращі часи. Безперечно, так воно і є – війна забирає людські життя, нівечить людські тіла, зазнають руйнації донедавна квітучі міста, від болю стогне рідна земля... Усе, що відбувається з нами тут і зараз, інколи навіть сприймається як страшний сон, у якому неперервно транслюється фільм жахів, який за сюжетом нагадує кінохроніку 1941 року. Більш ніж два роки війни – настільки виснажені психічно й емоційно, що немає сил пробудитися від цього страшного сну. Крізь сновидіння, наче у паралельній

свідомості, виразно спливають у пам'яті рядки з поеми «Сон»: *«І Запоріжжя, і село... / І монастир святий, скарбниця, – / Все, все неситі рознесли!...»* [11, с. 40]. У туж саму мить, ніби як наяву чути голос Т. Шевченка, який пробуджує від апатії, зневіри та закликає до служіння Батьківщині: *«Я Богу помолюсь... / Я так її, я так люблю / Мою Україну убогу, / Що проклену святого Бога, / За неї душу погублю»* [11, с. 40].

Ці рядки надихають, уселяють віру у власні сили, пробуджують волелюбність, мужність Бути й мужність Діяти. Також розширюють оптику сприйняття болісних подій сучасності, через які проходить українська нація на шляху модерного самотворення та самооновлення, засвідчуючи нові вектори свого розвитку. Посилюють віру, що випробування через які проходить кожен українець, прискорять формування дієвого патріотизму, до пробудження якого закликали Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко та Д. Донцов. Тож не маємо сумніву, що репрезентація і просвітлення смислів української традиції крізь призму викликів війни, допоможе подолати «дух гешефтарства» (Д. Донцов). На що звертає увагу й М. Култаєва, відводячи філософії Д. Донцова провідну роль у викриванні «духу обмеженості» та «духу гешефтарства», що сприяло діагностиці патологій українського суспільства на шляху до гуманістичного оновлення [7, с. 42]. У практичному аспекті це дозволить не тільки визначити роль історико-культурної складової у стратегіях національно-патріотичного виховання, але й здійснити методологічну процедуру розрізнення дієвого й апелятивного патріотизму, визначити український профіль сучасної філософії миру в контексті глобальних завдань ствердження постконвенціонального патріотизму.

Концепція національно-патріотичного виховання, затвержена до 2025 р., спрямована на посилення доктрин та практичних заходів щодо здійснення національно-патріотичного виховання молоді й дітей під час війни [6]. Також важливого значення набуває посилення ролі військово-патріотичного виховання, як зазначено в Концепції, формування ціннісних орієнтирів повинно здійснюватися на прикладах героїчної боротьби українського народу [6].

Серед основних постулатів Концепції набуває пріоритетності розробка нових теоретико-методологічних рекомендації та виховних проєктів, головною метою яких стане виховання патріотизму як почуття, і як базової, фундаментальної якості особистості. Безперечно, досвід націотворення та державотворення у його історичному вимірі є ціннісною основою набуття патріотичного досвіду, але тут дуже важливо дотримання шанобливого ставлення не тільки до власної духовної спадщини, але й поважно сприймати здобутки інших культур при цілеспрямованій реалізації та впровадженні «Стратегії національно-патріотичного виховання» [6]. Ці постулати перегукуються з розумінням свободи І. Кантом – не можна ставити свою свободу вище свободи інших.

Сучасні вимоги щодо розробки ефективної стратегії національно-патріотичного й військово-патріотичного виховання, потребують нових верифікацій, наявних як в українському, так і європейському освітньо-культурному просторі, вже історично апробованих моделей формування патріотизму. Цілком слушною є думка, що споконвіку кожна держава завжди мала у своєму арсеналі «свій «набір» світоглядних цінностей, які були основою розуміння патріотизму в цих регіонах. Але саме в Античній Греції це явище отримало характер морального і політичного принципу, соціального почуття, змістом якого була любов до Батьківщини і готовність підпорядкувати її потребам свої приватні інтереси» [3, с. 135].

В українській культурній традиції часів Київської Русі можна виділити подібний до Античної Греції, але водночас автентичний «набір світоглядних цінностей». Свідченням чого є духовний спадок тогочасних культурних діячів – Іларіона Київського, Феодосія Печерського, Данила Заточника, Климентя Смолятича, Володимира Мономаха та ін., твори яких насичені любов'ю та щирою прив'язаністю до свого етносу, розумінням його індивідуальності мудрості

у самодостатності. Але історія Київської Русі свідчить про переможні військові походи, зокрема князя Святослава. У Київській Русі IX–XII століть військово мистецтво досягло вершини свого розвитку, що сприяло створенню та розвитку мілітарної культури, тогочасне військо Київської Русі було озброєне найкращими військово-технічними засобами для ведення бою та оборони власних земель, тож по праву визнавалося кращим у Європі [4, с. 55–572].

Таке розуміння діалектики війни та миру закріплене у культурній традиції українського народу. Як приклад, можна навести світоглядно-ціннісні настанови Володимира Мономаха у зверненні до співвітчизників: «Відхилися від зла, вчини добро, знайди мир, / пожни і живи навіки-віків» [10, с. 79]. Суттєвою складовою історичних наративів війни та миру, відтворених у духовній традиції українського народу є їх виразна екзистенційно-антропологічна спрямованість. У народній творчості тісно переплітається війна й доля простого народу. Звідси й великий пласт героїчного епосу українського народу: думи, у яких оспівуються вихідці з народу, такі як козак Голота, Іван Богуславець, Самійло Кішка та ін. Серед них є й ті, що були народжені стати воїнами – усіх їх об'єднує почуття любові до Батьківщини. Досить часто в Думах прибігають до гіперболізації – народні герої наділені не аби якою силою, мужністю, розумом, кмітливістю та мудрістю. Героїчний епос українського народу уявляє собою специфічні інтерпретації перебігу історичних подій, які засвідчують героїчну боротьбу українського народу проти поневолення, демонструють силу духу, гідність та можливість у боротьбі за незалежність [9, с. 64–65]. Героїчні епоси містять переживання культурних й соціальних травм, а також глибоко філософські розміркування про силу національного характеру, здатність до самопожертви заради Батьківщини. Інтерпретація смислів української народної традиції крізь сучасний досвід переживання війни, не тільки заставляє замислитися над словами: «Ліпше бути в безперервних війнах за свободу, ніж накладати на себе нові ланцюги рабства та неволі. Та й кому із сусідніх народів можна віддатися без жаху й трепету?» [10, с. 397], але й розширює горизонти осмислення цієї проблематики для майбутніх поколінь.

Зокрема, З. Зайцева, серед інших чинників, які гальмували процес національного самовизначення в Україні XIX століття, визначає різновекторність культурної й релігійної орієнтацій Східної і Західної України, лише використовуючи аналогії радикального польського руху, «народовцям у Галичині та Буковині вдалося сформувати результативну версію національної ідентичності, яка чітко відокремлювала всіх – західноукраїнських і східноукраїнських українців від росіян» [5, с. 53]. На цю принципову різницю звертає увагу П. Штепа, досліджуючи історико-культурні підвалини формування української людини [12]. Також слід зазначити, що тривалий час перебування під російською колоніальною владою значно звужив розуміння патріотизму, а зрештою й культури та духовності в їх вищих самобутніх проявах духу українського народу до етно-колериту, «шароварщини», «хуторянства», меншовартості.

Цим визначається драматизм світоглядних пошуків і неоднозначність у розумінні концепту «патріотизм» у творчості таких видатних українських діячів як М. Драгоманов, М. Костомаров, І. Срезневський, П. Куліш та ін. Романтичне світосприйняття, космологічні настрої, релігійне забарвлення та беззаперечна віра у можливість всезагального миру та братерства серед інтелектуалів XIX століття, призводить до спрощеного розуміння духу українського народу. Відповідно, поняття патріотизму втрачає національні фарби та зводиться до ідей православного просвітництва, згідно яких і стверджується концепт «національного» як гармонійного поєднання духовності братніх народів. Це створює неподолану прірву між героїчним розумінням патріотизму, характерного для нижчих верств населення, особливо на теренах Східної України, де пам'ять про войовничу вдачу козацтва та незалежність Січі, вселяла віру в можливість національно-визвольної боротьби та спрощеним розумінням

в інтелектуалів, які вважали себе загальноруськими патріотами (щодо суті цього поняття велись дискусії на сторінках журналу «Основа» (1861–1862), загальна суть публікацій переважно зводилася до визначення українського питання в російській імперії).

Саме за це свого часу дорікав Д. Донцов українським інтелектуалам, розробляючи маніфест здорового націоналізму у праці «Націоналізм». Серед його основних зауваг варто виділити наступні: «Зміцнювати волю нації до життя, до влади, до експансії»; «Другою такою підставою національної ідеї здорової нації повинно бути те стремління до боротьби, та свідомість її кінцевості, без якої неможливі ні вчинки героїзму, ні інтенсивне життя, ні віра в нього, ані триумф жодної нової ідеї, що хоче змінити обличчя світу» [2, с. 165].

Зауважу, що ідеї «здорового націоналізму» Д. Донцова цілком органічно вписуються в європейський дискурс, започаткований Французькою революцією (1789–1792), у якому патріотизм розуміється як право народів на боротьбу за свободу й право на самовираження. Ствердження ідеї свободи та рівності для всіх, теоретичні підвалини якої були розроблені Джоном Локком, визначили ідейну спрямованість філософської думки доби Просвітництва. З критикою суспільної нерівності виступають Ф. Вальтер, Ж-Ж. Руссо, П. Бейль та інші. Соціальний час і соціальний простір європейських суспільств, змістовно наповнюючись ідеями рівності, гідності, свободи, які в свою чергу набувають визначального значення у політико-правовій площині. Хоча, як свідчить історія, навіть ренесанс кантівської моральної філософії в Німеччині в першій половині ХХ століття не убезпечив людство від Першої й Другої світових війн. Тож, час від часу варто озиратися назад, задля збереження Миру. Таку стратегію пропонує М. Култаєва, пропонуючи концептуально-критичний аналіз філософії Третього рейху, як проєкт виховання національного нарцисизму, який посилював уявлення серед молодого покоління німців, що війна – це духовне оновлення. На думку М. Култаєвої: «Міф про походження і расову вищість гальмував критичну саморефлексію німців, дезорієнтуючи національну свідомість і практики національно-патріотичного виховання» [8, с. 35]. Якщо провести уявну паралель з головним нарративом рф – «єднання слов'янських народів», то абсолютно стає зрозумілим, що коли ідеологічна машина заміщає справжні цінності орієнтації їх сурогатами, відбувається підміна смислів поняття «патріотизм» на штучний конструкт, який уже нічого не має спільного з почуттям любові й служіння задля процвітання Батьківщини.

Саме тому, в історичних нарративах загарбницьких і визвольних воєн національно-патріотичне виховання може мати різну мету, емоційне забарвлення та світоглядне підґрунтя, що особливо наочно проявилось в сучасній російсько-українській війні. Культурні травми, а війна є найбільшою культурною травмою (П. Штопка), залишаючи своє відображення в пам'яті поколінь, змінюють і культурний профіль нації, спонукають вийти за межі власного історичного досвіду. Терапевтична функція філософії, у сенсі м'якого постачання смислів національної традиції (етнічні артефакти, звичаї, обряди, героїзація минулого), з яким цілком впорався б антикварний та монументальний підхід сучасного історикознавства, видається не достатньо ефективною в умовах війни. Мова йде не про застосування критичного підходу до перегляду конкретних історичних подій, а перш за все, – про здійснення критичної рефлексії досвіду їх теоретичного осмислення у проблемному полі філософії освіти та філософської антропології.

Перш за все варто зазначити, що в бутті людини завжди існують певні загрози перегрупування ціннісних орієнтацій, коли відбувається підміна вищих цінностей нижчими, і відповідно актуалізується егоїстична програма окремого індивіда. Не меншу загрозу ховає в собі й абсолютний альтруїзм, так званий біологічний, який проявляється в самопожертвуванні заради спасіння близьких, що призведе до незворотних наслідків для значно більшої кількості людей. Особливо жажливі наслідки може мати активація тієї чи іншої ціннісної програми в межових

ситуаціях, скажімо на полі бою. Мінімізація таких ризиків залежить від світоглядних і ціннісних переконань, які формуються в людини у процесі її національно-патріотичного виховання.

У сучасних філософських дискурсах ця проблематика розгортається в оптиці національної самокритики й тому питання, поставлене М. Грушевським – хто такі українці і чого вони хочуть [1], трансформується в питання «що таке українці і що таке бути патріотом». Отже, йдеться не про постійне підкреслювання національної самобутності через демонстрацію своєї унікальності і величі (політика переконання), а про спрямування на самих себе (політика обов'язку).

У стратегіях національно-патріотичного виховання це забезпечить перехід від політики обов'язку до політики відповідальності, тобто від зовнішніх переконань – постачальником смислів яких є система освіти й виховання, до внутрішніх переконань – совісті людини, яка спонукає до дієвого патріотизму. Умовою здійснення якого є свідоме ставлення до своїх громадянських обов'язків, серед яких захист Батьківщини є пріоритетним.

Варто зазначити, що виховання громадянина й патріота має велике суспільне значення, тому до розробки методичного інструментарію зазначеної форми виховання треба ставитися з особливою відповідальністю. Саме тому, вважаємо можливим застосування «м'якого тоталітаризму». Скажімо, на зразок того, який чинить на людину цифровізація її життєвого простору. Перебування сучасної людини під тиском цифрових технологій вже є самоочевидністю і саме як очевидність вислизає з поля її розуміння, обмежуючи її свободу вибору. Варто зауважити, що парадокс свободи як раз і полягає в тому, що свобода, коли вона взаємодіє з рівністю й відповідальністю, сама себе обмежує. Тож варто розрізнявати рівні й диференціації свободи: соціальна свобода, екзистенційна свобода, політична свобода тощо. Формування почуття патріотизму передбачає синтетичне поєднання цих рівнів шляхом вироблення механізму патріотичної поведінки. Така поведінка закріплюється через переживання почуття патріотизму на внутрішньому (екзистенційному) рівні – це може бути забезпечено шляхом актуалізації семантик героїзації, історично збережених та принципово важливих для української ментальності смислів. Серед яких важливе місце займає наратив протидії агресії та імператив свободи, гідності, любові до Батьківщини. Оскільки Україна ніколи не вела загарбницьких війн, то у свідомості українців сталим є розуміння соціальної і політичної свободи виключно як гуманістично-визвольної місії.

Висновки. Отже, зробивши спробу аналізу трансісторичних смислів української традиції в орієнтирах сучасного національно-патріотичного виховання в опціях війни та миру, можемо підсумувати, що:

- по-перше, складні проблеми та виклики воєнного часу на перший план виводять питання розробки ефективної сучасної стратегії національно-патріотичного й військово-патріотичного виховання, а історично апробовані моделі формування патріотизму потребують нових верифікацій;

- по-друге, потребує критичної рефлексії питання використання евристичного потенціалу національної традиції у якості орієнтирів для розробки теоретико-методологічних засад патріотичного виховання, теоретичного осмислення їх досвіду у проблемному полі філософії освіти та філософської антропології;

- по-третє, провідна роль у збереженні й передачі національних смислів може бути покладена на народну творчість, яка століттями зберігала свої творчі потенції й силу ініціативи. Зокрема, героїчні епоси, які містять переживання культурних і соціальних травм, глибокі філософські розмірковування про силу національного характеру, здатність до самопожертви заради Батьківщини;

- по-четверте, звернення до української культурної традиції часів Київської Русі, творчості та філософії Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, Д. Донцова дозволяє з'ясувати не лише

фактичне значення історико-культурної складової в стратегіях національно-патріотичного виховання, але й здійснити методологічну процедуру розрізнення дієвого та апелятивного патріотизму у практичній площині, що сприятиме розробці комплексної програми актуалізації трансісторичних смислів національно-патріотичного та військово-патріотичного виховання у сучасних освітніх практиках. Особливу увагу варто приділити переходу від зовнішніх переконань, постачальником смислів яких є освітня система, до внутрішніх переконань, совісті людини, яка спонукає до дієвого патріотизму.

Стаття не висвітлює повністю всі аспекти проблеми, тому потребує подальших наукових розвідок, зокрема, у частині дослідження національно-патріотичних смислів української традиції, що дозволить виявити генетичні зв'язки української національної ідеї з ідеєю Європи, визначити євроінтеграційні процеси в сучасній українській освіті та культурі, їх відповідність засадничим гуманістичним принципам ЄС, дозволить запропонувати шляхи й можливості їх актуалізації та практичної реалізації у стратегіях національно-патріотичного виховання в контекстах війни та миру.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / укладач, автор передмови і коментаря О. Л. Копиленко. Київ: Т-во «Знання» України, 1991. 240 с.
2. Донцов Д. Націоналізм. Вінниця: ДП «ДКФ», 2006. 236 с.
3. Івченко Ю. В. Еволюція феномену патріотизму у світовій історії. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2016. Вип. 37. Т. 3. С. 134–137.
4. Історія цивілізації. Україна / О. Б. Бубенюк, А. М. Домановський, О. О. Дядечко та ін; упоряд. О. Є. Черненко. Т. 2. *Від Русі до Галицького князівства (900–1256)*. Харків: Фоліо, 2021. 590 с.
5. Зайцева З. Український національний рух другої половини XIX – початку XX століття у парадигмі «Схід-Захід». *Історико-політичні студії*. 2016. № 1. С. 47–63.
6. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (дата звернення: 21.02.2024).
7. Култаєва М. Філософська педагогіка і духовне оновлення сучасних суспільств. Харків: ФОП Панов А. М., 2019. 271 с.
8. Култаєва М. Філософія освіти і виховання Третього рейху: витоки, політико-ідеологічні контексти та концептуальні конструкти. *Філософія освіти*. 2018. № 1. С. 25–87.
9. Матяш І. Студії з думознавства (1818–1931): історіографічний нарис. *Народна творчість та етнографія*. 2008. № 6. С. 64–89.
10. Мудрість передвічна. Афоризми давніх українських мислителів XI – поч. XIX ст. / упоряд. В. Шевчук. Київ: Кліо, 2019. 440 с.
11. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 2. *Поезія 1847–1861*. Київ: Наукова думка, 2001. С. 39–43.
12. Штепа П. Українець і москвин: дві протилежності. Дрогобич: Крила, 2022. 687 с.

References

1. Hrushevs'kyu M. (1991). *Khto taki ukrayintsi i choho vony khochut'* [Who are Ukrainians and what do they want?] / Ukladach, avtor peredmovy i komentarya O. L. Kopylenko. Kyiv: T-vo «Znannya» Ukrayiny [in Ukrainian].
2. Dontsov D. (2006). *Natsionalizm* [Nationalism]. Vinnytsya: DP «DKF» [in Ukrainian].
3. Ivchenko YU. V. (2016). *Evolutsiya fenomenu patriotyizmu u svitoviy istoriyi* [The evolution of the phenomenon of patriotism in world history]. *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Seriya PRAVO – Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. The RIGHT series*, 37, 3, 134–137 [in Ukrainian].
4. *Istoriya tsyvilizatsiyi. Ukrayina* [History of civilization. Ukraine] (2021) / O. B. Bubenyuk, A. M. Domanovs'kyu, O. O. Dyadchko ta in; uporyad. O. YE. Chernenko. Tom 2. *Vid Rusi do Halyts'koho knyazivstva (900–1256) – Volume 2. From Russia to the Principality of Galicia (900–1256)*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].

5. Zaytseva Z. (2016). *Ukrayins'kyi natsional'nyi rukh druhoji polovyny XIX – pochatku XX stolittya u paradyhmi «Skhid-Zakhid»* [The Ukrainian national movement of the second half of the 19th and early 20th centuries in the «East-West» paradigm]. *Istoryko-politychni studiyi–Historical and political studies*, 1, 47–63 [in Ukrainian].
6. *Kontseptsiya natsional'no-patriotychnoho vykhovannya v systemi osvity Ukrayiny* [The concept of national-patriotic education in the education system of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0527729-22#Text> (accessed: 21.02.2024).
7. Kultayeva M. (2019). *Filosofs'ka pedahohika i dukhovne onovlennya suchasnykh suspil'stv* [Philosophical pedagogy and spiritual renewal of modern societies] Kharkiv: FOP Panov A. M. [in Ukrainian].
8. Kultayeva M. (2018). *Filosofiya osvity i vykhovannya Tret'oho reykhu: vytoky, polityko-ideolohichni konteksty ta kontseptual'ni konstrukty* [The philosophy of education and upbringing of the Third Reich: origins, political and ideological contexts and conceptual constructs]. *Filosofiya osvity–Philosophy of education*, 1, 25–87 [in Ukrainian].
9. Matyash I. (2008). *Studiyi z dumoznavstva (1818–1931): istoriohrafichnyy narys* [Studies in thought studies (1818–1931): historiographic essay]. *Narodna tvorchist' ta etnohafiya–Folk art and ethnography*, 6, 64–89 [in Ukrainian].
10. *Mudrist' peredvichna. Aforyzmy davnikh ukrayins'kykh myslyteliv XI – poch. XIX st.* (2019). [Wisdom is eternal. Aphorisms of ancient Ukrainian thinkers of the 11th century – beginning 19 century] / Uporyadnyk V. Shevchuk. Kyiv: Klio [in Ukrainian].
11. Shevchenko T. H. (2001). *Povne zibrannya tvoriv: u 12 t.* [Complete collection of works: in 12 volumes] / Redkol.: M. H. Zhulyns'kyi (holova) ta in. T. 2. *Poeziya 1847–1861. T. 2. Poetry*. Kyiv: Naukova dumka, 39–43 [in Ukrainian].
12. Shtepa P. (2022). *Ukrayinets' i moskovyn: dvi protylezhnosti* [Ukrainian and Muscovite: two opposites]. Drohobych: Kryla [in Ukrainian].